

ש"ס היא אחת התופעות המרתקות בפוליטיקה הישראלית. מפלגה שנוצרה לכאורה יש מאין, וכבר במערכת הבחירות השניה לקיומה הפכה למפלגה השלישית בגודלה בכנסת - כראש למפלגות הקטנות, ומאוחר יותר למפלגה השלישית בגודלה בכנסת - כזנב למפלגות הגדולות. בחיבור זה אנסה להראות כיצד מרגע הולדתה מתקיימת ש"ס על מישור מאונך לפוליטיקה ישראלית - ובכך סוד הצלחתה הן בבחירות והן בהשגת מטרותיה הפוליטיות בממשלות בהן השתתפה.

חלק א' - תעודת זהות

ש"ס קמה על רקע שני קרעים בתוך החברה החרדית - האחד בין האשכנזים לספרדים, והשני בין הליטאים לבין החסידים. הקרע שבין האשכנזים לספרדים, כמו גם הקשר שלו להיווצרות ש"ס, קל להסבר: המפלגה החרדית האשכנזית, אגודת ישראל, שלטה בסוף שנות ה-70 וראשית שנות ה-80 ביד רמה על ההקצבות למוסדות חרדיים, והחלוקה הייתה נהוגה על-פי קרבה לצלחת, כלומר על-פי האינטרסים של חברי הכנסת של אגודה. קבוצות רבות נפגעו מאופי החלוקה הזו, אך האחרונים בתור היו תמיד הספרדים. אפליה זו הצטרפה לניכור הטבעי בין המסורת המזרחית לבין חברת הלומדים האשכנזית, ליצירת קרע שהלך והתרחב בין שתי הקבוצות (פרידמן, 1991: 175-176).

אך קרע זה לא היה מגיע לידי ביטוי אילולא קיבלה הקבוצה הספרדית גושפנקא אשכנזית לצעד ההפרדות, עקב הקרע ההולך ומתרחב בין הליטאים בהנהגת הרב שך לבין החסידים. הרשימה המשותפת של אגודת ישראל עם פועלי אגודת ישראל לבחירות לעיריית בני-ברק בשנת 79' היוו עבור הרב שך ורבנים אחרים בסביבתו סדין אדום, והוא חבר אל הרב עובדיה יוסף להקמת רשימה ספרדית, ששימשה מפלט לגיטימי גם לחרדים אשכנזים שביקשו למרוד בהגמוניה של אגודת ישראל (עמ' 181-182; רהט, 1998: 29-32).

ש"ס, אם כן, נבנתה על בסיס שני קרעים פנימיים בחברה החרדית, המנותקים מהפוליטיקה הכלל-ישראלית. כיצד, אם כן, הצליחה ש"ס לבנות לעצמה קהל מצביעים שחורג במידה רבה מגבולות הציבור החרדי? ש"ס השכילה לבנות את מעגל הבוחרים שלה בצורה הדרגתית, כאשר בכל פעם היא בונה על הכוח הפוליטי שנתן לה מעגל הבוחרים האחרון, כדי להושיט יד אל מעגל רחב יותר.

המעגל הראשון הוא הגרעין הקשה של מצביעי ש"ס. מעגל זה מורכב מהחרדים הספרדים (Bick, 2001: 59-60), והוא הנמען העיקרי של עיקרי המצע של מפלגת ש"ס, הן כפי שהוצגו במודעות ברחוב החרדי ב-83' ("[התאחדות הספרדים שומרי תורה החליטה על] הקמת סיעה עצמאית לעיריית ירושלים אשר תייצג את היהדות הדתית בכלל והספרדית בפרט" (פרידמן, 1991: 179-180)), והן כפי שמוצגות הן כיום במטרות שמסרה ש"ס לרשם המפלגות לקראת בחירות 99' (אתר הכנסת, 2002). גרעין זה, יחד עם כ-15,000 קולות אשכנזים מקהלו של הרב שך (פרידמן, 1991: 183), הוא שנתן לש"ס את ארבעת המנדטים הראשונים שלה בבחירות 84', ואת הלגיטימציה להתחרות מול המפלגה החרדית האשכנזית.

לאחר הבחירות, עמדה ש"ס בפני דילמה: אגודת ישראל נמנעה תמיד מחברות רשמית בממשלות ישראל, והסתפקה בעמדות השפעה שאיפשרו לה לקבל כספים לצרכיה. אך ש"ס שמה לה למטרה לא רק לתמוך באוכלוסיית מצביעיה, אלא לגדול ולצבור השפעה, תוך כדי פעולה הדדית של הגדלת מעגל המצביעים והגדלת המשאבים הפוליטיים העומדים לרשותה (טסלר, 2000: 119-120). בתואנה ש"ס אין לתבוע מהספרדים מה שנתבע מהאשכנזים", אישר הרב שך לש"ס לקבל לידיה תיקים מיניסטריאליים

(פרידמן, 1991 : 183), ונפתח המאבק בינה לבין המפד"ל על תיקי הפנים, בו זכתה לבסוף הראשונה, והדתות, בו זכתה האחרונה (ניר, 1999 : 120-121).

לקראת בחירות 88' כבר הצליחה ש"ס, בעזרת ההקצבות שחילקה בנדיבות (עמ' 119), להגיע למעגל השני של המצביעים. מעגל זה מורכב ממזרחים דתיים ומסורתיים, שראו ברב עובדיה יוסף סמכות עליונה בתורה וסמכו את ידיהם על קריאתו "להחזיר עטרה ליושנה" (Bick, 2001: 60-62). ש"ס אף השכילה לכלול בין שורותיה נציגים של עדות המזרח השונות - בנוסף ליוצאי מרוקו הדומיננטיים במפלגה ולרב יוסף עצמו, שהוא ממוצא עיראקי, כללה הרשימה של ש"ס גם נציג תימני, נציג בוכרי, נציג גרוזיני ואפילו נציג אתיופי (אם כי שני האחרונים הוצבו בעמדות לא ריאליות) (pp. 61-62). באופן כזה הצליחה ש"ס להתגבר הן על הקמתה של דגל התורה, מפלגתו של הרב שך שספגה לתוכה את המצביעים האשכנזים שנתנו את קולם לש"ס ב-84' (פרידמן, 1991 : 184), והן על פרישתה של "יחד שבטי ישראל", שניסתה לזכות בקול התימני אך זכתה בפחות מ-1000 קולות בבחירות (Freedman, 1989: 413).

את שמונה השנים הבאות העבירה ש"ס בטיפוח מערכת החינוך ושאר מוסדות הרווחה שהקימה, ובנתה לעצמה בסיס בוחרים יציב. בשנת 96', עם הפעלתו לראשונה של חוק הבחירה הישירה, ניצלה ש"ס את ההזדמנות והסתערה על המעגל השלישי של הבוחרים, זה שהזניק אותה לעשרה מנדטים. בוחרים אלו אינם שומרים על מצוות הדת, אך יש להם תודעה עדתית עמוקה, וכבוד רב למסורת הספרדית ולדמויות סמכות מסורתיות כמו הרב יוסף (Bick, 2001: 62-63). חשוב לזכור כי בעוד שהרטוריקה ההמונית של ש"ס דיברה בקווים כלליים על חזרה למסורת, הרי שהמצע שלה מאותה שנה המשיך להציב במרכז את הדאגה לחברת הלומדים החרדית. תחת הכותרת "מצע ש"ס בנושאים החברתיים-כלכליים" נכתב כי "המפלגה שואפת לקיים תורה ומצוות בארץ ישראל על פי ההלכה, לטפח את ערכיה המסורתיים והיהודיים של היהדות הדתית חרדית בישראל ... חקיקת חוקים המושתתים על משפט התורה, ההלכה ומסורת ישראל ... חינוך דתי חרדי בארץ ישראל ... החדרת ערכי תורת ישראל בקרב כל שכבות העם, שיפור מערך השרותים הקהילתיים הדתיים חרדיים ... פיתוח אספקת הצרכים הרוחניים והחמריים של חברי המפלגה וכלל תושבי הארץ" (טסלר, 2000 : נספח 7). ברור מדברים אלו כי ש"ס ראתה עצמה בראש ובראשונה כמפלגה חרדית, והמזרחיות באה לסמן את סוג החרדיות בלבד. מטרתה לא היו "מהפכה חברתית" כפי שטענה בפני מצביעים מהמעגל השלישי, אלא דווקא מהפכה דתית ושאיפה לתאוקרטיה (עמ' 375).

בהצלחתה של ש"ס לפרוץ אל תוך המעגל הזה ניתן לראות לראשונה את הקופון שידעה ש"ס לגזור מקיומה ב"מאונך" לפוליטיקה הישראלית. באותו מצע, תחת הכותרת "מצע ש"ס בנושא תהליך השלום וארץ ישראל", בחרה ש"ס לפרט דווקא את אופן קבלת ההחלטות וההיררכיה במפלגה: "המוסד העליון והסמכות העליונה של מפלגת ש"ס, מכל בחינה שהיא, הינו מועצת חכמי התורה ("מועצת החכמים) ובהראשה [כך במקור] מרן הראשון לציון (מלפנים) הרב הגאון רבי עובדיה יוסף שליט"א". מתוך הסתמכות על סמכות רבנית שהייתה מקובלת על רבים מהמזרחיים, יכלה ש"ס לשמור על עמימות מוחלטת באשר לעמדותיה בנושאים מדיניים (Yuchtman-Yaar and Hermann, 2000). אין זאת אלא שקיום "מאונך" שכזה הוא שאפשר למפלגה שהביאה להפלת ממשלת שמיר בשנת 90' בתרגיל המסריח, ושלא היססה להצטרף לממשלת רבין ב-92' (עד שפרשה מהקואליציה מסיבות דתיות ולא מדיניות), להצליח ולגרוף קולות מהימין החילוני, מה גם שהציבור החרדי עצמו הוא ימני בדעותיו (אילן, 2000 : 25-37).

הפנייה הזו לקולות הימין רק נתעצמה בבחירות 99', כאשר לראשונה נדחקו הרב יוסף והמקובל כדורי לצדי הקמפיין, ובמרכזו הושם המנהיג הפוליטי אריה דרעי, שהוצג כקורבן של שלטון האליטות האשכנזיות. האצבע המאשימה של דרעי הופנתה כנגד הליכוד לא פחות משהופנתה כנגד העבודה. דרעי

האשים את המערכת השלטונית הישראלית כולה ברדיפתו בשל מוצאו המזרחי, וקריאתו הזו סחפה אחריו מאות אלפי מצביעים, חלקם הגדול חילונים, שהעניקו לש"ס בבחירות הללו 17 מנדטים, רק שני מנדטים פחות מהליכוד המדולדל (Bick, 2001: 63-67).

שיא זה אליו הגיע דרעי בבחירות '99 סימן גם את תחילת נפילתו, כאשר פעם נוספת חשף הרב יוסף את הפרגמטיות שהוא מוכן לגלות בכל תחום, בעת שעל הכף מוטלת המשימה המרכזית שהציב לו ולמפלגתו: קידום וטיפול המפעל התורני של "אל המעיין" ושאר מוסדות ש"ס. מרגע שנסתבר לרב יוסף כי דרעי מהווה מכשול בפני השגת משאבים קריטיים למפעל זה, נתבקש דרעי לפנות את מקומו אחר כבוד, ואלי ישי, לו הייתה זו הקדנציה השניה בכנסת, תפס את מקומו כמנהיג הפוליטי של המפלגה (אילן, 2000: 249-250).

חלק ב' - השפעות

בראשית דרכה השפיעה ש"ס בעיקר על המערכת הפוליטית החרדית, ופחות על המערכת הכללית. ראשית - עצם הערעור על ההגמוניה של אגודת ישראל היווה רעידת אדמה בחברה החרדית, ופתח את הפתח להקמת "דגל התורה" ב-88'. שנית, האישור שקיבלה ש"ס לדרוש תיקים מיניסטריאליים התחיל מהלך שהביא, בסופו של דבר, להתקרבות של אגודת ישראל אל תפקידים ממשלתיים שקודם לכן היו אסורים עליה - אמנם לא משרות שר אלא סגנות שר, אך למעשה השליטה במשרדים הייתה נתונה בידיהם (טסלר, 2000: 120). אך יותר מששני השינויים הללו חשובים בפני עצמם, חשובות ההשלכות שהיו להם: המאבק בין מפלגות חרדיות שונות הלהיט את הציבור החרדי, וכוחם של החרדים גדל באופן משמעותי - מארבעת המנדטים של אגודת ישראל ב-81', צמח כוחם של החרדים ב-88' ל-13 מנדטים (Freedman, 1989: 415). במערכות הבחירות הבאות, עם צמיחת כוחה של ש"ס על חשבון הליכוד, גדל גם כוחם הכולל של החרדים והוא מגיע כיום ל-22 מנדטים - הרבה מעל לכוחם האמיתי של החרדים בציבור¹. ב-88' הביאה התחרות הזו להעלאה חוזרת ונשנית של דרישות החרדים משתי המפלגות הגדולות. מסוחררות כשיכורות מחיזוריהן של העבודה והליכוד, הביאו המפלגות החרדיות לבסוף להקמתה של ממשלת אחדות, כששתי המפלגות הגדולות לא ראו מוצא אחר מדרישותיהם המופרזות של החרדים (Freedman, 1989: 416-418).

כאמור, מטרתה של ש"ס מאז הקמתה הייתה להרחיב את בסיס חברת הלומדים המזרחית ולהפיץ את בשורת היהדות ברחבי הארץ תוך הפניית משאבים הן למימון חברת הלומדים עצמה, והן למוסדות ש"ס השונים שנוצרו כדי להרחיבה. השילוב בין מטרה זו לבין העמימות המדינית של ש"ס אפשר לה להוות לשון מאזניים בין שתי המפלגות הגדולות ולדרוש אתן הולך וגדל בעבור תמיכתה. למעשה, את כלל הישגיה של ש"ס השיגה זו בהסכמים הקואליציוניים עם הקמת הממשלה, ובהסדרים שנתקבלו לאחר המשברים הקואליציוניים המרובים שיזמה (טסלר, 2000: 382-383). בכנסת, לעומת זאת, נחלה ש"ס רק כשלונות - 150 הצעות החוק שיזמה הסיעה עד שנת 2000 נפלו כולן (עמ' 380). דרישותיה של ש"ס התקבלו על דעת הרוב בכנסת רק כשנארוזו בחבילה של תמיכה במהלכים החשובים למפלגה השלטת באותו הזמן. בכך הפכה ש"ס את הפוליטיקה הישראלית למנותקת מהמציאות החברתית - האינטרסים המזרחיים אותם התיימרה ש"ס לייצג, שימשו כדי לנפח מעבר לכל פרופורציה את משקלם של האינטרסים החרדיים, אותם ייצגה למעשה, בממשלות השונות. בד בבד, נקבעו גורלות בסוגיות מדיניות לא על רקע

¹ הנתונים מתוך אתר הכנסת -- <www.knesset.gov.il>.

רוב אמיתי בציבור על הקשת של ימין-שמאל מדיני, אלא על בסיס מיעוט בכנסת שזכה לתמיכה-בתשלום מש"ס. שתי ממשלות השמאל בשנות ה-90 - הן זו של רבין והן זו של ברק - נסמכו על ציבור גדול שעמדותיו היו רחוקות מאוד מעמדת הממשלה (אילן, 2000: 29-25. והשווה: רהט, 1998: 90).

ש"ס ניצלה את נקודת הארכימדס הפוליטית שלה כדי להכפיף משרדי ממשלה שלמים לצרכיה - למימון מוסדותיה (ישירות או בעקיפין, דרך רשויות מקומיות) (טסלר, 2000: 383), לנפוטיזם (עמ' 376) ולהמשך צמיחת כוחה האלקטורלי (עמ' 380).

עם החלתו של חוק הבחירה הישירה הועמדה המערכת הפוליטית לראשונה מול עמדותיו הניציות של הציבור המצביע לש"ס. בבחירות '96, כאשר ניצח נתניהו, לא במעט בזכות קולות החרדים (אילן, 2000: 28), נחסכה מש"ס הדילמה. היה זה נצחוננו של ברק ב-99' שהעמיד את ש"ס במבוכה - לא זאת בלבד שש"ס הצהירה כמעט במפורש כי היא תומכת בנתניהו לפני הבחירות (עמ' 27), אלא גם שהמנצח בבחירות, אהוד ברק, היה מי שעמד בראש התמיכה בגיוס חרדים (עמ' 32). אך אם נדמה היה שברק ויתר על הקול החרדי בבחירות, הרי שהתברר לאחר הבחירות שהוא אינו יכול להרשות לעצמו לוותר על הקול החרדי בכנסת, וש"ס הצטרפה לממשלה בראשותו.

בחירות '99 היוו מוקד של שינוי פוליטי שאת השלכותיו עוד נראה בעתיד. בפעם הראשונה מאז היווסדה, נראה היה כי ש"ס איבדה את עמדתה המאונכת לפוליטיקה מצד אחד, והפוליטיקה הכלל ישראלית נעה גם היא בכיוון המישור שהיה יחודי עד כה לש"ס ולמפלגות החרדיות האחרות. מחד, הקריאה המפורשת לתמוך במנהיג חילוני כחלק מהקמפיין של ש"ס, שנכפתה על ש"ס גם על-ידי שיטת הבחירה הישירה, וגם על-ידי ציבור ניצי ביותר, קירבה את ש"ס יותר מתמיד למישור הפוליטי הרגיל של הפוליטיקה הישראלית. מאידך, לראשונה אוזנה ש"ס על המישור הדתי על-ידי מפלגה חילונית שנקטה באותה עמדה עמומה כלפי נושאי חוץ ובטחון כשם שעשתה זאת ש"ס, וכך יכלה למשוך קולות הן מהימין החילוני (צומת, לשעבר) והן מהשמאל (מרצ). שני הארועים הללו עשויים להחליש בעתיד הקרוב את ש"ס - מצד אחד כוח המיקוח שלה כלשון מאזניים יפחת ככל שהעמדה המוצהרת שלה תהיה ניצית יותר, ומצד שני תעלה שינוי כבעלת כוח מיקוח מקביל ומאזן לזה של ש"ס. אם צודקים הסקרים המנבאים לש"ס ירידה ולשינוי עליה בבחירות הבאות, תסריט בו שתי המפלגות הללו מתחרות עד חורמה על תפקיד לשון המאזניים אינו בלתי מתקבל על הדעת.

חלק ג' - מי את, מפלגת ש"ס?

כשבאים לשאול האם ש"ס היא מפלגה סקטוריאלית, ראוי לבחון ראשית כיצד נוהגת מפלגה סקטוריאלית, ואז להשוות מודל זה לפעולותיה של ש"ס. מודל מצוין של מפלגה סקטוריאלית ניתן לראות בהורתה של ש"ס - אגודת ישראל. מפלגה זו דואגת באופן בלעדי לאוכלוסיית מצביעיה. אין לה יומרות לדאוג לכלל האוכלוסייה, והיא אף נרתעת מדרישות שיתפסו על-ידי רוב האוכלוסייה הישראלית ככפייה והתערבות בענייניהם הפרטיים (Freedman, 1989: 416). ענייניה של אגודת ישראל סובבים סביב הממסד הדתי, מימונו והעוצמה שבידו.

ש"ס אינה מתאימה למאפיינים הללו. שאיפותיה של ש"ס אינן נוגעות רק לדאגה לאוכלוסייה הנמנית כבר על מצביעיה, אלא דווקא להגדלת האוכלוסייה הזו על חשבון אוכלוסיות אחרות. גאוותה של ש"ס נתונה בעיקר למעייין החינוך התורני - שבניגוד לחינוך העצמאי של אגודה, אינו מכוון פנימה, אל החרדים המזרחיים, אלא בעיקר החוצה - אל המסורתיים והחילוניים (אילן, 2000: 247).

חשוב גם לשים לב שש"ס, למרות הרטוריקה המזרחית בה היא משתמשת לצרכים אלקטוראליים, שמה את עיקר הדגש שלה על הנושאים הדתיים, ולא על אלו העדתיים. ב-15 שנות פעילותה הראשונות, היקף החקיקה החברתית של ש"ס עמד על 1% בלבד, ועיקר החקיקה שיזמה היה דווקא בעל אופי דתי (טסלר, 2000 : 376-377). ש"ס מצהירה על מהפכה חברתית, אך פעולותיה וגם חלק מהצהרותיה מכוונות דווקא למהפכה דתית ולהקמת תאוקרטיה תחת הדמוקרטיה הישראלית.

מכאן נובעת היותה של ש"ס מפלגה שאינה מכוונת לסקטור אחד במדינה, אלא לכלל האזרחים. ש"ס, שהחלה את דרכה כפילוג זעיר בתוך מפלגה סקטוריאלית מטבעה, פיתחה עם השנים תאבון ואף מגלומניה - כיום שאיפתה היא לא פחות מאשר להחזיר בתשובה את כלל היהודים בישראל ולהקים בארץ מדינת הלכה. במובן זה, הרי שמדובר בפירוש במפלגה כלל-ישראלית, בעלת שאיפות (ומוסדות!) האופייניים למפלגת המונים מן הדור הישן. סוד כוחה והצלחתה היו נעוצים עד כה במיצוב שלה על מישור נפרד מהפוליטיקה הכלל-ישראלית הרגילה. ודוק - מישור נפרד, ולא נקודה נפרדת. בעוד שמפלגות סקטוריאליות בדרך-כלל ממוקמות על נקודה ספציפית מחוץ למישור הפוליטי הרגיל, ללא מרחב תמרון וצמיחה בתוכה, הרי שש"ס מיקמה את עצמה, כפי שנטען בחיבור זה, על מישור מאונך לפוליטיקה הישראלית. היא הצליחה לחמוק מעיני רבים מלהראות כמפלגה בעלת שאיפות כלל-ישראליות משום שמנקודת ההשקפה של מרבית האזרחים, על המישור הבטחוני-מדיני, נראה המישור של ש"ס כנקודה סקטוריאלית רגילה. רק כאשר הצליחה שינוי למקם עצמה על אותו מישור עצמו, ניתן היה להבחין לראשונה במטרותיה הכבירות של ש"ס, והמחאה החילונית לא אחרה לבוא.

עצם קיומה של שינוי - מפלגה חילונית בעלת אופי אשכנזי ברור (אם כי לא מוצהר) - מדגים את זאת שמבחינת הציבור החילוני, ש"ס היא "גרועה יותר" מאשר "סתם" מפלגות סקטוריאליות. הבחירה הנרחבת בשינוי מצד ציבור שבדרך-כלל נע על סקאלת החוץ והבטחון מצביעה על תפיסתו של אותו ציבור את האיום המשמעותי שמציבה מפלגת ש"ס בפניו.

אם כן, החזות המזרחית-סקטוריאלית של ש"ס אינה אלא רטוריקה ריקה מתוכן, שנועדה לגונן על-פני אידיאולוגיה שאפתנית פי כמה מפני התנגדותו הצפויה של הציבור החילוני בישראל לשאיפות אלו ממש. השינוי המהותי במערכת הפוליטית הישראלית שחל בשנת 99' מצביע על הפנמה בציבור החילוני של מטרות ש"ס האמיתיות. הצלחתו או כישלונו של שימור התובנה הזו בזיכרון החילוני במערכות הבחירות הבאות הם שיקבעו לאן מועדות פניה של הדמוקרטיה הישראלית.

ביבליוגרפיה

אילן, שחר (2000). **חרדים בעימ: התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק**. ירושלים: כתר.
 אתר הכנסת (2002). <www.knesset.gov.il/parties/heb/sia.asp?partyid=2>.
 טסלר, ריקי (2000). **המפלגה התנועתית כארגון כלאיים: המקרה של תנועת ש״ס**. ירושלים:
 האוניברסיטה העברית בירושלים.
 ניר, יואל (1999). **אריה דרעי: העלייה, המשבר, הכאב**. תל-אביב: משכל הוצאה לאור.
 פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית: קורות מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר
 ישראל.
 רהט, מנחם (1998). **ש״ס - הרוח והכוח: איך ניצחה ש״ס את הפוליטיקה הישראלית**. ירושלים: אלפא
 תקשורת.

Bick, Etta (2001). "The Shas Phenomenon and Religious Parties in the 1999 Elections". **Israel Affairs**, 7 (2-3), 55-100.

Freedman, Robert O. (1989). "Religion, Politics, and the Israeli Elections of 1988". **Middle East Journal**, 43 (3), 406-422.

Yuchtman-Yaar, Ephraim & Hermann, Tamar (2000). "Shas: The Haredi-Dovish Image in a Changing Reality". **Israel Studies**, 5 (2), 32-77.